पठतु संस्कृतम्

कोविद:

पञ्चम-पाठः

सूक्तिः

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।

- महाभारतम्

पदविभागः

अलक्ष्मीः, आविशति, एनम्, शयानम्, अलसम्, नरम्

सन्धिः

अलक्ष्मीः + आविशति	- विसर्ग-रेफः
आविशति + एनम्	- यण्-सन्धिः
एनम् + शयानम्	- अनुस्वारः
अलसम् + नरम्	- अनुस्वारः

अन्वयः

एनं शयानम् अलसं नरम् अलक्ष्मीः आविशति ।

सूक्तिः

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।

- महाभारतम्

तात्पर्यम्

सर्वदा स्वपन्तम् आलस्यवन्तं मनुष्यं दारिद्र्यस्य अधिदेवता अलक्ष्मीः प्रविशति । शयानम् (निद्रां कुर्वाणं) मन्दं नरं दारिद्र्यदेवता व्याप्नोति ।

व्याकरणांशाः & प्रतिपदार्थः

शयानम्	-	निद्रां कुर्वाणम्	अ. पुं. द्वि. ए.
अलसम्	-	मन्दम्	अ. पुं. द्वि. ए.
नरम्	-	मनुष्यम्	अ. पुं. द्वि. ए.
अलक्ष्मीः	-	दारिद्र्यदेवता	इ. स्त्री. प्र. ए.
आविशति	-	व्याप्नोति	आ+विश्, परस्मैपदी लट् प्र. ए.

सुभाषितम् - १

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पुराकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ।।

पदविभाग:

यथा, धेनुसहस्रेषु, वत्सः, विन्दति, मातरम्, तथा, पुराकृतम्, कर्म, कर्तारम् अनुगच्छति

सन्धिः

वत्सः + विन्दति - विसर्ग-उकारः
पुराकृतम् + कर्म - अनुस्वार:

सुभाषितम् - १

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पुराकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ।।

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - विन्दति, अनुगच्छति
प्रथमा - वत्सः, कर्म, पुराकृतम्
द्वितीया - मातरम्, कर्तारम्
सप्तमी - धेनुसहस्रेषु
अव्ययम् - यथा, तथा

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- विन्दति	प्राप्नोति
कः विन्दति ?	- वत्सः	धेनोः पुत्रः
कां विन्दति ?	- मातरम्	स्वजननीम्
केषु विन्दति ?	- धेनुसहस्रेषु	गवां सहस्रेषु

क्रिया	- अनुगच्छति	अनुसरति
किम् अनुगच्छति ?	- कर्म	कार्यम्
कम् अनुगच्छति ?	- कर्तारम्	यः कार्यं करोति
कीदृशं कर्म ?	- पुराकृतम्	पूर्वस्मिन् जन्मनि कृतम्

सुभाषितम् - १

अन्वय:

यथा वत्सः धेनुसहस्रेषु मातरं विन्दति तथा पुराकृतं कर्म कर्तारम् अनुगच्छति ।

तात्पर्यम्

सहस्राधिकाः धेनवः सन्ति चेत् अपि वत्सः तासु धेनुषु स्वमातुः एव समीपं गत्वा तामेव अनुसरति । तथा एव अस्माभिः पूर्वजन्मनि कृतानि कर्माणि अस्मान् अनुसरन्ति एव ।

सुभाषितम् - १

व्याकरणांशा:

यथा	- अव्ययम्
धेनुसहस्रेषु	- अ. नपुं. स. ब.
वत्सः	- अ. पुं. प्र. ए.
विन्दति	- विद् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
मातरम्	- ऋ. स्त्री. द्वि. ए.
तथा	- अव्ययम्
पुराकृतम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
कर्म	- न. नपुं. प्र. ए.
कर्तारम्	- ऋ. पुं. द्वि. ए.
अनुगच्छति	- अनु + गम् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.

सुभाषितम् - २

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ।।

पदविभाग:

मनसि, वचसि, काये, पुण्यपीयूषपूर्णाः, त्रिभुवनम्, उपकारश्रेणिभिः, प्रीणयन्तः, परगुणपरमाणून्, पर्वतीकृत्य, नित्यम्, निजहृदि, विकसन्तः, सन्ति, सन्तः, कियन्तः

सन्धिः

नित्यम् + निजहृदि – अनुस्वार:

सुभाषितम् - २

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - सन्ति
प्रथमा - पुण्यपीयूषपूर्णाः, प्रीणयन्तः, विकसन्तः, सन्तः, कियन्तः
द्वितीया - त्रिभुवनम्, परगुणपरमाणून्
तृतीया - उपकारश्रेणिभिः
सप्तमी - मनसि, वचसि, काये, निजहृदि
अव्ययम् - पर्वतीकृत्य, नित्यम्

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- सन्ति	भवन्ति
के सन्ति ?	- सन्तः कियन्तः ?	कति सज्जनाः?
कीदृशाः सन्ति ?	- पुण्यपीयूषपूर्णाः	पुण्यरूपेण अमृतेनपूर्णाः
कस्मिन्/केषु सन्ति ?	- मनसि	चेतसि
	- वचसि	वचने
	- काये	शरीरे

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

पुनः कीदृशाः सन्ति ?	- प्रीणयन्तः	सन्तोषयन्तः
किं प्रीणयन्तः ?	- त्रिभुवनम्	त्रीणि भुवनानि
काभिः प्रीणयन्तः ?	- उपकारश्रेणिभिः	उपकाराणां समूहैः
पुनः कीदृशाः सन्ति ?	- विकसन्तः	सन्तोषं प्राप्नुवन्तः
कस्मिन् विकसन्तः ?	- निजहृदि	स्वस्य मनसि
कदा विकसन्तः ?	- नित्यम्	सर्वदा
किं कृत्वा विकसन्तः ?	- पर्वतीकृत्य	पर्वतसदृशान् कृत्वा
कान् पर्वतीकृत्य ?	- परगुणपरमाणून्	अन्येषु स्थितान् अल्पगुणान्

सुभाषितम् - २

अन्वय:

मनसि वचसि काये (च) पुण्यपीयूषपूर्णाः त्रिभुवनम् उपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः परगुणपरमाणून् नित्यं पर्वतीकृत्य निजहृदि विकसन्तः सन्तः कियन्तः सन्ति ?

तात्पर्यम्

सज्जनानां स्वभावं वर्णयति कविः । सत्पुरुषाणां वचांसि मनांसि शरीराणि च अमृतेन पूर्णानि भवन्ति । तादृशेन अमृतपूर्णेन वचनेन चेतसा च ते सज्जनाः उपकारसहस्रेण लोके स्थितानां सर्वेषां जीविनामपि हितम् आचरन्ति । अपि च अन्येषु स्थिताः गुणाः अल्पाः चेदपि तान् एव बहु मत्वा, मनसि सन्तोषम् अनुभवन्ति । किन्तु एतादृशाः जनाः जगति कियन्तः सन्ति ?

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

मनसि	-	स. नपुं. स. ए.
वचसि	-	स. नपुं. स. ए.
काये	-	अ. पुं. स. ए.
पुण्यपीयूषपूर्णा:	-	अ. पुं. प्र. ब.
त्रिभुवनम्	-	अ. नपुं. द्वि. ए.
उपकारश्रेणिभिः	-	इ. स्त्री. तृ. ब.
प्रीणयन्तः	-	त. पुं. प्र. ब.

सुभाषितम् - २

परगुणपरमाणून्	-	उ. पुं. द्वि. ब.
पर्वतीकृत्य	-	अव्ययम्
नित्यम्	-	अव्ययम्
निजहृदि	-	द. नपुं. स. ए.
विकसन्तः	-	त. पुं. प्र. ब.
सन्ति	-	अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ब.
सन्तः	-	त. पुं. प्र. ब.
कियन्तः	-	त. पुं. प्र. ब.

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

यदा कुमारः जातः तदा तं गङ्गा परिपालितवती । तदा ईश्वरः पार्वत्या सह आकाशमार्गे विहारं कुर्वन् तत्र आगतः । तौ द्वौ अपि शिशुं दृष्टवन्तौ । ईश्वरः पार्वत्यै शिशोः जन्मवृत्तान्तम् अकथयत् । तदा सन्तुष्टा पार्वती प्रीत्या तं शिशुं गृहीत्वा शिवेन सह कैलासम् अगच्छत् । तत्र कुमारस्य जन्मोत्सवः समाचरितः । उत्सवेन इन्द्रादयः देवाः ऋषयः च सर्वे आनन्दिताः । कुमारस्य बालक्रीडाः सर्वान् आनन्दयन्ति स्म । कुमारः बाल्ये एव अतीव शौर्यवान् आसीत् ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

कुमारस्य बाललीलाः शौर्यवार्तां च श्रुत्वा तारकासुरपीडिताः इन्द्रादयः कैलासम् आगताः । तत्र ते ईश्वरस्य पार्शवे स्थितं शूरं तेजस्विनम् आयुधधारिणं कुमारम् अवलोकितवन्तः । इन्द्रस्य तु महान् आनन्दः समुत्पन्नः । तस्य मनसि जयस्य आशा सञ्जाता । ततः इन्द्रः हरस्य पुरतः तारकासुरस्य उपद्रवान् वर्णयित्वा - 'तारकवधार्थं कुमारं प्रेषयतु ' इति प्रार्थितवान् । तदा ईश्वरः - ' इन्द्रादीनां साहाय्यार्थं गच्छतु ' इति कुमारम् आदिष्टवान् । पार्वती अपि हर्षेण आशीर्वादपूर्वकं तं कैलासात् प्रेषितवती । इन्द्रादयः देवाः कुमारम् अनुसृतवन्तः । सर्वे स्वर्गं प्राविशन् । तत्र गन्धर्वादयः नारदादयः च प्रशंसावचनैः कुमारस्य स्वागतम् अकुर्वन् ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

अनन्तरं तारकवधाय युद्धं करणीयम् इति निश्चितम् । सैन्यानां सज्जीकरणं समारब्धम् । कुमारः सेनाधिपतिः इति अभिषिक्तः । ततः सेनासहिताः सर्वे इन्द्रादयः तारकासुराभिमुखं प्रस्थिताः । कुमारः सेनायाः नायकः आसीत् । एते युद्धार्थम् आगच्छन्ति इति गुप्पचरैः ज्ञात्वा तारकः अपि युद्धसन्नाहं कृतवान् । युद्धप्रस्थानसमये तेन बहवः उत्पाताः दृष्टाः । अपशकुनानि दृष्टानि । तथापि कुपितः तारकः असुरैः सह युद्धाय आगतः । सुरासुरयोः मध्ये घोरं युद्धं प्रवृत्तम् । शूरः कुमारः तारकासुरं मारितवान् । समस्तः अपि लोकः सन्तोषम् अन्वभवत् । पुनः अपि इन्द्रः स्वर्गाधिपत्यं प्राप्तवान् । सर्वत्र मङ्गलम् अभवत् ।

चम्पूग्रन्थाः

- दृश्यं श्रव्यं चेति काव्यं द्विधा विभक्तम् ।
- तत्र श्रव्यकाव्येषु अन्यतमम् अस्ति चम्पूकाव्यम् ।
- गद्यपद्यसम्मिश्रः काव्यप्रकारः 'चम्पूः' इति उच्यते ।
- कविः दण्डी चम्पूलक्षणम् एवं निरूपयति - 'गद्यपद्यमयी काचित् चम्पूरित्यभिधीयते ' इति ।
- प्राचीने काले अपि चम्पूग्रन्थाः आसन् एव ।
- यतः अन्येषु ग्रन्थेषु तेषाम् उल्लेखः दृश्यते ।

चम्पूग्रन्थाः

- किन्तु इदानीम् उपलभ्यमानेषु चम्पूग्रन्थेषु प्रथमा नाम 'नलचम्पूः' ।
- एषः ग्रन्थः दशमे शतके स्थितेन त्रिविक्रमभट्टेन रचितः ।
- गद्यपद्यसम्मिश्ररचना ब्राह्मणग्रन्थेषु एव दृश्यते ।
- ऐतरेयब्राह्मणस्य हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् एतस्य प्रमुखम् उदाहरणम् ।
- उपनिषद्ग्रन्थेषु अपि मिश्ररचनाः दृश्यन्ते एव ।
- महाभारते, विष्णुपुराणे, श्रीमद्भागवते च विरलतया मिश्ररचनाः दृश्यन्ते ।
- शिलालेखेषु अपि एषा मिश्रशैली एव दृश्यते ।

चम्पूग्रन्थाः

- पञ्चतंत्र, हितोपदेशः, शुकसप्ततिः इत्यादिषु ग्रन्थेषु अपि मिश्रशैली एव प्राधान्येन दृश्यते ।
- कालिदासभासादीनां नाटकेषु अपि मिश्रशैली अस्ति एव ।
- एवम् एतेषु सर्वेषु अपि दृश्यमाना मिश्रशैली एव चम्पूरूपं प्राप्तवती ।
- 'केवलगद्यस्य केवलपद्यस्य च अपेक्षया अपि मिश्रशैली एव आकर्षिका ' इति चिन्तनं चम्पूरचनायाः प्रेरकम् अस्ति ।
- यथा सङ्गीतसहितं पद्यम् आकर्षकं, यथा द्राक्षामधुनोः मेलनं रूचिकरं, तथैव गद्यपद्यसम्मिश्रणम् अपि ।

चम्पूग्रन्थाः

- पद्यकाव्ये एकस्मिन् सर्गे एकम् एव छन्दः उपयोक्तव्यम् ।
- किन्तु चम्पूकाव्ये तथा नियमः न भवति ।
- यत्र कुत्रापि यत्किमपि छन्दः उपयोक्तुं शक्यते ।
- पूर्वापरसम्बन्धस्य योजनार्थं गद्यस्य उपयोगः कर्तुं शक्यते ।
- एवं सौलभ्यं चम्पूकाव्येषु अधिकम् ।
- यः गद्ये पद्ये च स्वसामर्थ्यं प्रदर्शयितुम् इच्छति तस्मै अपि चम्पूकाव्यम् उत्तमं क्षेत्रम् ।
- अतः एव बहवः कवयः चम्पूग्रन्थान् अधिकतया लिखितवन्तः ।

चम्पूग्रन्थाः

- पद्यकाव्येषु अन्तर्विभागस्य 'सर्गः' इति नाम यथा निश्चितं, तथा चम्पूग्रन्थे नास्ति।
- कवयः यत् स्वस्मै रोचते तत् नाम निर्दिशन्ति।
- स्तबकम्, उच्छ्वासः, आश्वासः, विलासः, तरङ्गः, सर्गः, लम्बकः, कल्लोलः इत्यादीनि नामानि चम्पूग्रन्थेषु दृश्यन्ते।

चम्पूग्रन्थाः

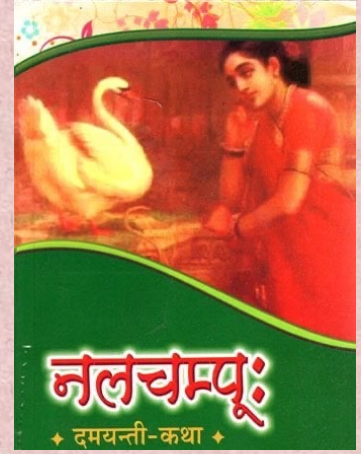

- वर्णनीयविषयम् अवलम्ब्य चम्पूग्रन्थाः चतुर्धा विभक्तुं शक्याः । ते च विभागाः -
- पौराणिककथाम् ऐतिहासिककथां वा अवलम्ब्य रचिताः ।
  - ❖ यथा - नलचम्पूः, वरदाम्बिकापरिणयः इत्यादयः ।
- काल्पनिककथाम् अवलम्ब्य रचिताः ।
  - ❖ यथा - विक्रमसेनचम्पूः, उदयसुन्दरीकथा इत्यादयः ।

चम्पूग्रन्थाः

- तीर्थक्षेत्रादिवर्णनार्थं प्रवृत्ताः ।
  - ❖ यथा - विश्वगुणादर्शचम्पूः, यात्राप्रबन्धः इत्यादयः ।
- दार्शनिकविचारं प्रधानीकृत्य प्रवृत्ताः ।
  - ❖ यथा - तत्वगुणादर्शः, विद्वन्मोदतरङ्गिणी इत्यादयः ।
- संस्कृतक्षेत्रे एतावता २८५ चम्पूकाव्यानि रचितानि सन्ति इति साधारं ज्ञायते ।

चम्पूग्रन्थाः

- किन्तु तेषु प्रकाशिताः ७४ रामायणं, महाभारतं, भागवतं, जैनपुराणानि, शैवपुराणानि च चम्पूग्रन्थानां मूलस्रोतांसि ।
- आश्रयदातॄणां राज्ञां चरित्रस्य चित्रणार्थम् अपि बहूनि चम्पूकाव्यानि रचितानि दृश्यन्ते ।
- चम्पूग्रन्थानाम् अन्यत् एकं वैशिष्ट्यं नाम - दक्षिणभारतीयैः एव एते ग्रन्थाः अधिकतया रचिताः ।
- अत्र कारणम् एवं स्यात् इति तर्कयन्ति पण्डिताः - "चम्पूग्रन्थाः दशमशतकस्य अनन्तरं जनप्रियाः जाताः । तत्समये उत्तरभारते यवनादीनाम् आक्रमणं विशेषतः दृश्यते स्म ।

चम्पूग्रन्थाः

- अतः राजकीयस्थिरता, सामाजिकशान्तिः इत्यादयः तत्र अधिकतया न आसन् ।
- यत्र शान्तिः न भवति तत्र ग्रन्थरचिनादिकं न न्यूनतया एव प्रचलति ।
- यदा उत्तरभारते एतादृशी स्थितिः आसीत् तदा दक्षिणभारते शान्तिः दृश्यते स्म ।
- चक्रवर्तिनः सामन्तराजाः च कवीनां प्रोत्साहकाः आसन् ।
- अतः चम्पूग्रन्थाः अधिकतया दक्षिणभारतीयैः एव रचिताः ।

चम्पूग्रन्था:

- नलचम्पूः - त्रिविक्रमभट्ट:
- यशस्तिलकचम्पूः - सोमेश्वरसूरि:
- चम्पूरामायणम् - भोजदेव:
- चम्पूभारतम् - अनन्तभट्ट:
- नीलकण्ठविजयचम्पूः - नीलकण्ठदीक्षित:
- विश्वगुणादर्शचम्पूः - वेङ्कटाध्वरि:
- वरदाम्बिकापरिणयचम्पूः - तिरुमलाम्बा